२०

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः।इन्द्रः। त्रिष्टुप्, ७ विराट्

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शवसा पृत्सु जनान्।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम्॥ ६.०२०.०१

इन्द्र- ईशनाधिदैवत । यः । रयिः- सम्पद्भूतो वीरः । शवसा- बलेन । द्यौः- सूर्यः । न- इव । पृत्सु- युद्धेषु । अर्यः जनान्- शत्रून् । अभि तस्थौ- अभिभवति । तम् । उर्वरासाम्- सस्याढ्यभूमिसम्भक्तारम् । सहस्रभरम्- अनन्तधारकम् । वृत्रतुरम्- आवरणनाशकम् । सहसः सूनो- शक्तिज । नः- अस्मभ्यम् । दद्धि- यच्छ ॥१॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम्।

अहिं यद्वृत्रमपो वव्रिवांसं हन्नृजीषिन्विष्णुना सचानः॥ ६.०२०.०२

दिवो न- सूर्यस्येव । तुभ्यम्- ते । इन्द्र । सत्रा- सत्यमेव । विश्वम्- सर्वम् । असुर्यं- बलम् । देवेभिः- देवैः । धायि- धृतम् । ऋजीषिन्- शत्रूणामपार्जक । विष्णुना- परमात्मना । सचानः- सङ्गतः । अपः- जीवोदकानि । वव्रिवांसम्- वारयन्तम् । वृत्रम्- आवारकम् । अहिम्- सर्पभूतम् । मेधायामप्रज्ञाभूतबिले स्थितम् । हन्- अवधीः ॥२॥

तूर्वन्नोजीयान्तवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दर्त्तुमावत्॥ ६.०२०.०३

तूर्वन्- वृत्राणि बाधयन् । ओजीयान्- तेजस्वी । तवसस्तवीयान्- बलीयान् । कृतब्रह्मा- कृतमन्त्रः । वृद्धमहाः- अभिवृद्धमहिमावान् । इन्द्रः । मधुनः- मधुरस्य । सोम्यस्य- रसस्य । राजा- स्वामी । अभवत्- बभूव । विश्वासाम्- सर्वेषाम् । पुराम्- बन्धनानाम् । दर्त्तुं- विदारकं वज्रम् । आवत्- प्राप ॥३॥

Dr. Rangaji

शतैरपद्रन्पणय इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ।

वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र॥ ६.०२०.०४

इन्द्र- ईशनाधिदैवत । अत्र । दशोणये- बहुहविष्कात् । कवये- सूक्ष्मदर्शिनः । अर्कसातौ- मन्त्रलाभे सति । पणयः- लोभिनो लोभभावनानि वा । शतैः- अनन्तैः स्वगणैः । अपद्रन्- प्राद्रवन् । अशुषस्य- अशुष्कस्य । शुष्णस्य- शोषकस्य रक्षसः । मायाः- वञ्चनाशक्तीः । वधैः- प्रहरणसाधनैः । न प्र अरीरेचीत्- अतिरिक्ता नाकरोत् । किं चन- किमपि । पित्वः- तेषामन्नम् । नारिरेचीत्- सर्वमप्यपाहरत् ॥४ ॥

महो द्रुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः।

उरु ष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ॥ ६.०२०.०५

यत्- यदा । शुष्णः- शोषकः । वज्रस्य- इन्द्रप्रहरणस्य । पतने- पाते । पादि- अगच्छत् । तदा । महः- महतः । द्रुहः- द्रोहिणः । विश्वायु- सर्वगतं बलम् । अप धायि- अपाकरोत् । सूर्यस्य- सवितुरात्मनः । सातौ- लब्धौ । सारथये । कुत्साय- कर्मशीलाय कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिति श्रुतावेवमेव दृश्यते । उरु- विस्तीर्णम् । सरथम्- समानरथम् । सः- असौ । इन्द्रः । कः- अकरोत् ॥५ ॥

प्र श्येनो न मदिरमंशुमस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन्।

प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तं पृणग्राया समिषा सं स्वस्ति॥ ६.०२०.०६

श्येनः- सुपर्णो मुमुक्षाप्रतीकः । न- च । अस्मै- एतस्मा इन्द्रायेशनाधिदैवताय । मदिरम्- हर्षकरम् । अंशुम्- रसमाहरत् । दासस्य- विषयवासनादासस्य । नमुचेः- बन्धकस्य । न मुञ्चतीति नमुचिरिति यास्कः । शिरः । मथायन्- मथ्नन् । ससन्तम्- स्वपन्तमात्मविश्वासरहितं मृतप्रायम् । साप्यम्- कामग्रस्तम् । सपस्यायं साप्यः । सपशब्दो वृषणार्थः । सपोपलक्षितकामग्रस्तः साप्यः । नमीम्- कामासक्तिमोचनाय नमन्तम् । प्र- प्रकर्षेण । आवत्- ररक्ष । स्वस्ति- भद्रया । राया- दैवीसम्पदा । इषा- सदेषणाय । सम्- सम्यक् । पृणक्- योजितवान् ॥६ ॥

Dr. Ranganji

वि पिप्रोरहिमायस्य दृ॒ळ्हाः पुरो॑ वज्रिञ्छव॑सा॒ न द॑र्दः।

सुदा॑म॒न्तद्रेक्णो॑ अप्रमृ॒ष्यमृ॒जिश्व॑ने दा॒त्रं दा॒शुषे॑ दाः॥ ६.०२०.०७

वज्रिन्- वज्रपाणे। अहिमायस्य- बाधकमायस्य। पिप्रोः- आवरणैः पूरकस्य। दृळ्हाः- दृढानि। पुरः- पुराणि बन्धनानि। शवसा- बलेन। न- सम्प्रति। वि दर्दः- विदारितवानसि। सुदामन्- शोभनदायक। दात्रं दाशुषे- हव्यदात्रे। ऋजिश्वने- आर्जवगतये। अप्रमृष्यम्- अबाध्यम्। तत्। रेक्णः- धनम्। दाः- अयच्छः॥७॥

स वे॑त॒सुं दश॑माय॒ं दशो॑णिं॒ तूतु॑जि॒मिन्द्रः॑ स्वभि॒ष्टिसु॑म्नः।

आ तुग्रं॒ शश्व॒दिभं॒ द्योत॑नाय मा॒तुर्न सी॒मुप॑ सृजा इ॒यध्यै॑॥ ६.०२०.०८

सः- असौ। स्वभिष्टिसुम्नः- शोभनैषणीयसुखसम्पन्नः। इन्द्रः। वेतसुम्- वेतसगुणम्। वेतसो वेगमायातं दृष्ट्वा नमति नापरे। सरिद्वेगेऽव्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति॥ कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वश्यश्च नोद्धतः। अनुलोमस्स्तथास्तब्धस्तेन नाभ्येति वेतसः॥ मारुतोदकवेगेन ये नमन्त्युन्नमन्ति च। ओषध्यः पादपा गुल्मा न ते यान्ति पराभवम्॥ सारासारं बलं वीर्यमात्मनो द्विषतश्च यः। जानन् विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवम्॥ एवमेव यदा विद्वान् मन्यतेऽतिबलं रिपुम्। संश्रयेत् वैतसीं वृत्तिमेतत् प्रज्ञानलक्षणम्॥ इति हि महाभारतम्। दशमायम्- बहुप्रज्ञम्। दशोणिम्- बहुहविष्कम्। इभम्- गजमिव। तूतुजिम्- स्वगणस्य सुष्ठु पालकम्। तुज पालने। तुग्रम्- चिद्रश्मिमयमात्मसूर्यम्। तुग्रशब्दो रश्मिनामसु पठितः। शश्वत्। द्योतनाय- प्रकाशाय। इयध्यै- एतुम्। मातुर्न- जनन्या गर्भादिव। उप सृज- उपासृजत्॥८॥

स ई॒ स्पृधो॑ वनते॒ अप्र॑तीतो॒ बिभ्र॒द्वज्रं॑ वृत्र॒हणं॒ गभ॑स्तौ।

तिष्ठ॒द्धरी॒ अध्यस्ते॑व॒ गर्तै॑ वचो॒युजा॑ वहत॒ इन्द्र॑मृ॒ष्वम्॥ ६.०२०.०९

अप्रतीतः- अप्रतिगतः सन्। गभस्तौ- बाहौ। वृत्रहणम्- आवरणबाधकम्। वज्रम्- स्वप्रहरणम्। बिभ्रत्- धारयन्। स ईम्- स एषः। स्पृधः- स्पर्धमानान्। वनते- बाधते। अस्तेव- अस्त्रक्षेप्तेव।

Dr. Rangaji

गर्ते- रथे। तिष्ठत्- अध्यतिष्ठत्। ऋष्वम्- महान्तम्। इन्द्रम्। वचोयुजा- मन्त्रयोगेन। हरी- आकर्षणशक्तिभूतौ प्राणतुरगौ। वहतः- धारयतः प्रापयतो वा ॥९॥

सनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः।
सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दर्द्धन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन्॥ ६.०२०.१०

इन्द्र- परमेश्वर। एना- अनेन मन्त्रेण। यज्ञैः- दानैः पूजाभिः सङ्गतिकरणैः। पूरवः- पूरकाः। स्तवन्तः- स्तुवन्तः। ते- तव। अवसा- रक्षया। नव्यम्- अभिनवसम्पदम्। सनेम- सम्भजेम। दासीः- विषयवासनादास्यभावनानि। हन्- नाशयन्। पुरुकुत्साय- कर्मशीलायोपासकाय। कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिति श्रुतावेवमेव दृश्यते। शिक्षन्- यच्छन्। शारदीः- कालमयानि। सप्त पुरः- प्रभूतानि पुराणि बन्धकानि। शर्म- शर्मणा वज्रेण। दर्त्- विदारितवान् ॥१०॥

त्वं वृध इन्द्र पूर्व्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय।
परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम्॥ ६.०२०.११

इन्द्र- परमेश्वर। त्वम्। उशने- कामयमानाय। काव्याय- सूक्ष्मदर्शनयुक्ताय। वरिवस्यन्- सम्पदं कामयन्। पूर्व्यः- पुरातनः। वृधः- अभिवृद्धः। असि- भवसि। नववास्त्वम्- नव्यनिवासम्। अनुदेयम्- अनुदातव्यम्। स्वं नपातम्- आत्मनः सन्ततिम्। महे- महते। पित्रे- जनकाय। परा ददाथ- दत्तवानसि ॥११॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः।
प्र यत्समुद्रमति शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति॥ ६.०२०.१२

त्वम्। धुनिः- कम्पकः। इन्द्र। स्रवन्तीः- प्रवन्तीः। सीराः- नदीभूताः। अपः। धुनिमतीः- कम्पनवतीः। न- च। ऋणोः- अगमयः। शूर- समर्थ। समुद्रम्- अर्णवं वासनामयहृदयसमुद्रम्। प्र- प्रकर्षेण। अति पर्षि- पारयसि। स्वस्ति- क्षेमेण। तुर्वशम्- क्षिप्रकारिणम्। यदुम्- याज्ञिकम्। यजते इति यदुरिति शब्दकल्पद्रुमे। नियतं वा। यम उपरमे। पारय- तारय ॥१२॥

Dr. Rangaji

तव॑ ह॒ त्यदि॑न्द्र॒ विश्व॑मा॒जौ स॒स्तो धुनी॒चुमु॑री॒ या ह॒ सिष्व॑प्।

दी॒द॒य॒दित्तुभ्यं॒ सोमे॑भिः सु॒न्वन्द॒भीति॑रि॒ध्मभृ॑तिः प॒क्थ्य१र्कैः॥ ६.०२०.१३

तव- ते। ह। इन्द्र। आजौ- युद्धे। त्यत्- तत्। विश्वम्- सर्वं कर्म। धुनीचुमुरी- कम्पनशीलादनशीलौ। सस्तः- मृतौ युद्धे स्वपतः। या- यौ तौ। सिष्वप्- अवधीः अस्वापयः। इध्मभृतिः- इध्मधारकः। पक्थी- पक्वमनाः। दभीतिः- आवरणबाधकः । तुभ्यम्- ते। सोमेभिः- रसान्। सुन्वन्- निष्पादयन्। अर्कैः- मन्त्रैः। दीदयत्- त्वामुद्दीपयति ॥१३॥

Dr. Rangaji